

Lőrinczy Huba

„Illyés az egyetlen, akivel beszélhetnék...”

Márai Sándor Illyés-képe avagy: Egy elfogultság története

A címül választott s 1946-ból származó naplóbejegyzés a párbeszéd s vele minden bizonnyal egy szorosabb szellemi kapcsolat – netán barátság – megteremtésének igényéről tanúskodik. Jelzi, hogy Márai Sándor megítélése szerint számára kizárólag Illyés Gyula volna, lehetne az igazi, az egyedül méltó partner, ám a feltételes módú igelalakkal jelzi azt is: kettejük dialógusa vágyálom csupán, nem válhat valósággá. Nem válhat, mert – s ez már az idézet szövegkörnyezetéből derül ki – több választja el őket egymástól, mint amennyi öszeköti. Illyés vonzó, de még inkább visszariasztó jelenség Márai szemében, olyan ember, kinek nagy számú és vitathatatlan erényeiért sem lehet eltérni és megbocsájtani bizonyos gyarlóságait. Érdemes egészében citálnunk a naplórészletet, már csak azért is, mert oly különleges „kevercse” elismerésnek és viszolygásnak, aminővel a diáriumban másutt nemigen találkozhatni:

„X. azt kérdi, van-e író, akivel beszélgetni szoktam? A kérdés megdöbben. Nem, nincsen ilyen író. Illyés az egyetlen, akivel beszélhetnék, aki mindent tud, amit írásról és egy írónak az élethez való viszonyáról tudni kell: tud írni, teljes erővel és öntudattal, művelt, értesült, a szó nemes értelmében, mint egy vadállat és magándetektív egyszerre, huncut, van humora... vele tudnék beszélni. Ő az egyetlen élő író, a szó másik értelmében... De sunyi, paraszt, mindegyre hős szeretne lenni, s aztán megijed és elbújik a betegségbe, vagy a felesége szoknyája mögé. Nem beszélhetek vele, a szakadás túlságos nagy. S a többiek? Nincsen már író. Néhány év előtt még élt Kosztolányi, Babits, Karinthy, Móricz. Az ember tudta, ha nagy baj van, csak ki kell nyújtani kezét, s megragadhat egy kezét. Nincs kortársam többé. Ez fájdalmas, félelmes. Egyedül vagyok, nincs kortársam: vannak tehetséges és művelt tollforgatók, de nincs kortársam, akihez szólhatnék”.¹

Ez a vallomás – túl azon, hogy hírt ad szerzőjének hiperbolizált magánytudatáról is – több mindent elárul. Kitetszik belőle, hogy Márai fenntartás nélkül méltányolja Illyés alkotói talentumát – s e meggyőződése a *prózáiróval kapcsolatban* később is, mindvégig fennmarad. Nagy nyomatékkal kell hangsúlyozni ezt, mert más „népiekről”, példának okáért Kodolányiról, Tamásiról, Veres Péterről a diárium és az 1972-es emlékirat szinte kizárólag szánakozó lekicsinyléssel, a „dilettáns”-nak bélyegzett Németh Lászlóról pedig csakis vad, megsemmisítő gúnnyal nyilatkozik.² S nem csupán Illyés (el)vitathatatlan tehetsége és műveltsége tette volna kívánatosá Márai számára a közeledést, hanem az író társ egynémely emberi adottságai, így huncutsága, humora is, hogy más, úgyszintén emberi tulajdonságai annál taszítóbban hassanak, kizárván a dialógusnak még a lehetőségét is. „...sunyi, paraszt” (e szó itt minden bizonnyal a mentalitást, a modort jelöli), szájhős – hangzik a *Napló* ítélete, előkészítvén a konzekvenciát: „Nem beszélhetek vele...” (Mivel e dolgot most és a továbbiakban sem az „igazságosztást”, annál inkább Márai Illyés-képének hív rekonstrukcióját tekinti feladatának, nem latoljuk: jogos-e, s ha igen, mily mértékben eme kemény verdikt. Mindössze azt említhetjük, hogy nem Márai volt az egyetlen, ki a *Puszták népének* szerzőjéről ily lesújtóan vélekedett.)³ S ámbár a „sunyi, paraszt”, szájhős minősítés épp elegendő magyarázatnak tetszik a jóvátehetetlen elidegenedésre, meghasonlásra, aligha csak ez húzódik meg „...a szakadás túlságos nagy” kitétel háttérében. Egy mély gyökerű, de hosszú időn át lappangó ellentét tör itt a felszínre, oly antagonizmus, amely merőben más természetű, mint aminő korábban József Attila és Illyés között feszült. Máraiból nem a magát jogtalanul mellőzöttnek érző ember indulata szól, végtére is a negyvenes évek derekáig legalább annyira sikeres és népszerű (ha ugyan nem sikeresebb és népszerűbb) írók számított, mint Illyés, egyikük személye és műve sem borította árnyékba a másikét, kettejük vezető műfaja is eltért, szerelmi riválisai pedig kiváltképp nem voltak egymásnak. Nem író és író, férfi és férfi közt támadt „túlságos nagy” „szakadás”, hanem alkat és alkat, magatartás és magatartás, eszmerendszer és eszmerendszer között. Márait – a dokumentumok tanúsága szerint – elvi, világszemléleti okok fordították szembe Illyéssel, olyas dolgok, amelyek erősen elütő származásukból, neveltetésükből, viselkedésükből (stb.) is következtek. A kassai polgárvadák képtelen volt megféni a rácegresi pusztafíval, az urbánus a népivel, az eredendően magányos az eredendően társasági lényvel, a politizálást elhárító a politizálóval, a kompromisszumok megvetője a kompromisszumkeresővel, az individuumbelví a közösségelvível. Kimondhatjuk bizvást: nem valamely kicsinyes nézeteltérés, félreértés, sértődés, de nem is féltékenykedés, vetekedés vert éket Márai és Illyés közé – felfogásuk, értékviláguk különbözött, túlságosan. S kimondhatjuk azt is: a legkevésbé sem véletlen, hogy a sokáig látens ellentét épp 1945 után tudatosult Máraiban. Kettejük sorsa, útja akkor kanyarodott el végletesen és végzetesen egymástól. Kire az önkéntes emigráció keserősége, kire a nemzeti költő, az élő klasszikus nehéz szerepe várt.

Ez a fejlemény, a teljes szakítás és szembefordulás persze nem volt előzménytelen. Súrúdások, összekoccanások korábban is akadtak Márai és Illyés között, s ismerve alkatuk, felfogásuk megannyi eltérését, az ellenkezője volna a meglepő. Vagy másfél évtizeden át mindenestre sokkal inkább látszottak ők ketten szövetségesnek, mintsem ellenfélnek: a parázs hosszú ideig csak pislákol, hogy aztán annál nagyobb s tartósabb lobbót vessen. Mikor ismerkedtek meg egymással, nem tudhatni. Akár a húszas évek közepe táján Párizsban is találkozhattak volna már, hiszen Illyés 1922 és 1926 között, Márai meg 1923 nyárutójától 1929-ig volt lakója a „Szép ámulások szent városá”-nak – bizonyos azonban, hogy erre nem került sor, máskülönben aligha hagyták volna említetlen. Jóllehet mindkettejüknek törzshelyei közé tartozott a Dôme kávéház,⁴ ott is elkerülték egymást, s nem csupán másutt, a metropolisz távoli pontjain szálltak, hanem egészen más körökben is fogtak és tevékenykedtek, nemigen lehettek közös ismerőseik. Valószínűleg Márai hazatértét követően (tán a húszas-harmincas esztendőök fordulóján?) kötöttek ismeretséget, kapcsolatuk tényét legelsőül viszont csak egy 1935. február 8-án kelt Illyés-főljegyzés rögzíti: „Este vacsora Lőrincéknél. A kis Lóci. Márai, Márainé. Rokonszenves Márai főlfogása a megélhetésről és az irodalomról. Jöjjenek hozzánk lakni.” (?)⁵ A viszony egyelőre melegnek és szorosnak tetszik, mert a diárium hamarosan (március 27-én, szerdán) újabb találkozásról tudósít, s még valamiféle – alighanem koholt – rokoni kapcsolatot is emleget: „Délivasút Kávéházban Márai, Zilahy, Lőrinc, én. Mit kell csinálni, ha megint hívnak bennünket? Márai fogadja el a B. H.-t. Mit hozhat a jövő? Vagy reform, vagy hitlerizmus, mert olyan mag van az irányzatban. Szavunk van, tehát hallatni kell a reformok mellett. (...) Elmenet az derül ki, hogy Márai és Zilahy atyafiságban vannak; aztán az, hogy én is atyafiságban vagyok Máraival; s mivel én Németh Lászlóval is abban vagyok, az egész banda egy család. – Vacsora Máraival; iszik, s rögtön megváltozik. Halálfélelem, háború, németek. Találkozás.”⁶ – A következő évtized során Márai ugyan ritka vendég Illyés *Napló*jában, de neve, személye, ténykedése legtöbbszörre becsülő, rokonszenvező hangsúlyokkal tűnik elénk⁷ – igaz, olykor kritikusabb, elmarasztalóbb megjegyzések is illetik.⁸ A szövetség (?), barátság (?) – mindkét szó túlzás! – fénykora 1938 és 1943 közé esik. Az előbbi évben – Kozma Andor verscímével mondván – *Kölcsönös babért* nyútanak át egymásnak, elismerő minősítésekben nem fukar

bírálatot írván a másik egy könyvéről. Ilyés *A négy évszokról* beszél magasztalóan⁹ („...igen sok darabja [...] tökéletes prózavers. Baudelaire és Rimbaud ilyenfajta művei közt volna a helye, ha lett volna magyar Baudelaire és Rimbaud” – illetőleg: „Márai a rengeteg tárgyi és eszmei elem [...] birtokában ugrásszerűen kapcsol, kihagyással, vagyis – újabb költői merészség – olvasóját intelligensnek tartja, elvárja, hogy az egyén foglalkoztassa szellemét. Így tömörsége is költői lesz” etc.), Márai meg a *Magyarok* két kötetét szemlézi lelkesülten¹⁰ („Napok óta növekvő izgalommal és örömmel olvasok egy könyvet: Ilyés Gyulának, a költőnek naplójegyzeteit [...]. Elragadtatásom nemcsak irodalmi: [...] az irodalmi örömet fokozza bennem pillanatokra a felfedező lelkendezése: Eötvös, Kölcsey, Széchenyi után végre megint egy magyar író, aki látja a magyarokat, [...] a felfedező tárgyilagosságával. Az ilyen írás a legritkább. [...] Ez a könyv egyfajta késői, kétségbeesett honfoglalás” stb.). Arra azért érdemes főlfigyelnünk, mily diszkrétén határolódik el Márai Ilyés (és a népi írók) bálványától, Petőfitől („Petőfi nem látta a magyarságot, »csak« élte; szemlélete nem volt számára, csak lelkesedése, kritikája...” etc.), érdemes rá főlfigyelnünk, mert az itt elhangzó gyöngéd kritikának lesz még sokkalta ingerültebb s megvetőbb folytatása. – Az 1941 októberében induló, Ilyés szerkesztette *Magyar Csillag* Márait is a támogatói közt tudhatta. Jelzi ezt egy naplóbejegyzés – „A »Magyar Csillag« (...) az egyetlen folyóirat (...), mely irodalmi igényteliséggel szól ma az olvasóhoz (...)”¹¹ –, még inkább a lapban közzétett *Együttés vallomás* című nyilatkozat. „Egyedül a szellem méltóságát, a gondolkodás, a beszéd és az írás színvonalát szeretnők fegyelmezetten s oly sok veszély között megőrizni” – kezdődik az 1943-ban megjelent, emelkedett szavú kiáltvány, aláírói pedig: Illés Endre, Ilyés Gyula, Kodolányi János, Márai Sándor, Tamási Áron, Veres Péter, Zilahy Lajos.¹² Ritka és föltétlen egyetértést tanúsító gesztus ez Márai részéről, hiszen tiltakozásokhoz, felhívásokhoz, proklamációkhoz – elvi megfontolásokból – nemigen szokott csatlakozni. Ez az utolsó pillanat, amidőn Márai még nyíltan közösséget vállal Ilyéssel és „táborával”, eztán a mind gyorsabb ütemű távolodás következik. Az elhidegülésben, szembefordulásban szerep jutott talán annak is, hogy a folyóirat 1944-es évfolyama közölte Örley István minden kíméletet nélkülöző kritikáját a *Sírályról*.¹³ A megbántódott, sérelmét diáriumának némi „legiesítéssel” kétszer is elpanaszló Márai¹⁴ gyaníthatóan a lapszerkesztő Ilyésre is neheztelt e bírálatért. Ismételjük: az elidegenedésben szerep jutott tán Örley gyilkos írásának is, amde aligha főszerep. Az elfojtott, féken tartott ellenérzés – nincs kétség – e kritika hiányában is átszakította volna a gátat.

Márai csupán 1943-tól vezetett naplót, így Ilyésről alkotott képe ez évtől kezd kirajzolódni előttünk. A népi írók mozgalmát és ideológiáját, a falukutatást (s ekként a *Puszták népének* szerzőjét is!) csípősen kritizáló megjegyzései persze már jóval előbb akadtak. Értjük be egyetlen példával! Egy 1940. március 17-én napvilágot látott – s formálisan Lovik Károly emlékének szentelt – Márai-cikk az alábbi okfejtést tartalmazza: „...az írók most elsőrendű kötelességüknek érzik felkutatni a falut, felfedezni gondjait, s megkövetelik író társaiktól és az irodalomtól, hogy ebben az irányban írjanak és hassanak. A mozgalom jogos és hasznos; komolyan mondom ezt, igaz meggyőződéssel. Csak vigyázzunk a szerepekre és válogassuk meg a tennivalókat. Mert az *irodalomnak nemcsak az a feladata, hogy megvilágítsa a nép helyzetét, hanem az is, hogy megvilágítsa a világ sokszínű fonákosságát, irodalom maradjon*. Az író tehát kétféleképpen szolgálhatja a népet; úgy, hogy leszáll hozzá, és reávilágít lámpásával a tényekre, s ugyanakkor olyan irodalmat és kultúrát teremt, melyhez a népek nemcsak módja lesz felemelkedni, hanem érdemes is lesz felemelkedni hozzá. (...) *Nemcsak az író dolga, hogy egy napon felkutassa a falut, vagy a külvárost, vagy a kispolgár életét, hanem a falu és a külváros dolga is, hogy egy napon felkutassa az irodalmat*. Nem arról van szó, hogy én holnaptól népies regényeket írjak, ha ehhez éppen nincsen kedvem – s egyáltalán nem lennék őszinte, ha ezt tenném –, hanem arról, hogy olyan társadalmi helyzetet teremtsenek azok, akiknek ez a dolguk, mely magasra emeli a nép általános műveltségét, s fogékonnyá teszi a falut a város igazi és sűrített kultúrája iránt is. Nem arról van szó, hogy az irodalom életigényeivel leszálljon a néphez, hanem arról, hogy a szellemi emberek egy csoportja – készséggel elismerem és vallom is, hogy túl minden divaton, hősies csoport! – felkutatva a falut, olyan társadalmi mozgalmat indítson el, melynek végső eredménye, hogy a falu népe az egyetemes kultúra szintjére emelkedik. Tehát mindenki végezze a maga dolgát: a falukutató is, az irodalom is. (...) Ha az irodalom árán kutatják fel a falut, nem adnak a falunak semmit, s mindent elvesznek az irodalomtól. *Nem az irodalmat kell mindenáron népiesé tenni, hanem a társadalmat olyanná, hogy a nép megértse és élvezze, átvegye, feldolgozza az irodalmat*.”¹⁵

Érdemes volt hosszabban idéznünk e kioktató, némelykor epés gondolatmenetet, mert megleljük benne a viszály magvát: az izzig-vérig *urbánus* Márai a magas irodalom, a *városi*, a *polgári* kultúra öntörvényű s felsőbbrendű voltát tételezve és védelmezve polemizál a *népiekkel*, azzal vádolván őket – s ne firtassuk, mennyi joggal! –, hogy a *falu* műveltségének színvonalára, vagyis a parlagiságba akarják lesüllyeszteni a literatúrát. S jóllehet ez a fullánkos fejtegetés a társadalom átalakítását nevezi meg az általános civilizálódás (elő)feltételeként (s e koncepció szükségképp találkozik „Ilyésék” elképzeléseivel), az ellentét mégis feloldhatatlan. Márai számára az irodalom és a kultúra *urbánus* irodalom, *urbánus* kultúra, s szerinte a falunak a *városi*, a *polgári* műveltséghez kellene fölemelkednie, azt kellene a magáévá tennie. Ehhez az alapeszméhez a népi írók semmi szín alatt nem csatlakozhattak, Márai pedig makacsul ragaszkodott hozzá. Egy 1944-es naplóbejegyzésében ez áll: „Miért vagyok »urbánus« ? Mert hiszek abban, amit Hendrik van Loon mond: *mindig, mindent a városi emberek adtak az emberiségnek*: (...) a többletet, az arányt, a mértéket, a gondolatot és a szépet. *Nem a pásztorok, nem, s nem is a gulyások. Az emberiség történetének nagy mondatait nem a legelőkön gondolták és mondották el, hanem a fórumon*.”¹⁶ Az 1945-ös diáriumban – immár magának Ilyésnek címezve – látjuk viszont ezt az ideát: „Ilyés könyve: »*Csizma az asztalon*« (...) A falusi életet ajánlja az íróknak a városi élet helyett; a »megtisztulást« ... – Esztendeje falun élek (...) Mit mondjak, egy író szemszögéből, a falusi élet dicséretére? Nem mondhatok sokat és üdvöset. – Csak azt mondhatom, hogy falun számomra, egy író számára, minden pillanatban hiányzik valami. (...) Mindenekelőtt hiányoznak a könyvek; (...) Ilyés nem érti, hogyan keletkezett Athén vagy Róma? – ha utánanéz, könnyen megtudja, hogy a városok keletkezésének szigorú emberi törvénye van: az agorákon nemcsak az átvonuló kecskepásztorok állottak meg ötletszerűen itatni és fecsegni, hanem *megérett* valami, formát kapott; s aztán, metropolisszá fejlődve, természetesen elhalt... De addig! (...) – Nem, a civilizáció nem hiányzik. (...) Ami hiányzik, a műveltség.”¹⁷ S ugyane felfogást egy 1955-ös naplóbejegyzés már a tizenkilencedik századba is visszavetíti. Márai szerint Arany János („Szegény Arany...”) csupán „...a korabeli »népies« tilinkózás légköri terrorjának engedelmességgel (...)” dicsérgette 1860-ban egy jelentéktelen francia vidéki költő Párizs- és modernségellenes „gyöngyösbokrétapoézis”-ét, pedig „...a francia líra soha nem rázta le Achille Millien kedvéért a »főváros irodalmi jármát«, ahogy a magyar népi költészet sem fejlődött soha a »Nyugat« folyóirat Babits – Kosztolányi – Tóth Árpád-szintjéig. *Arany nem »népi költő«*, hanem a népből származó nagy költő, aki *legjobb ösztönzéseit nem tilinkós kondásoktól, hanem a görög és a nyugati irodalomtól, egyszerűen az örökké »urbánus« világirodalomtól kapta*.”¹⁸ (Nem csupán a népi-urbánus ellentét abszolutizálása méltó a figyelemre itt, hanem Arany János nevének a feltűnése is. Tudjuk: az emigráns Márai megannyiszor s mindig feltétlen hódolattal szólott diáriumaiban a *Toldi* szerzőjéről, kinek művei legállandóbb olvasmányai közé tartoztak, rajongása azonban túlmutatott önmagán, több volt egyszerű magánvonzalomnál. Túlmutatott, több volt, hiszen tudjuk azt is: a „népiek” Petőfi-kultuszára az „urbánusok” Arany-kultusza felelt.¹⁹) Ez a koncepció egymagában is elegendő volna ahhoz, hogy megnehezüljön, sőt, lehetetlenné váljék bármiféle párbeszéd, ám fűzzük még hozzá: az 1944-ben vidékre, Leányfalura szorult Márai szinte kizárólag az önző, kapzsi, harácsoló, haszonelvű lényt látta meg a

falusi emberben, a parasztban.20 S épp, mert hasonló tulajdonságokat vélt fölfedezhetni a „paraszt” llyésben is, korántsem meglepő, hogy a kezdetben sokkal inkább csak eszmei ellentét személyes ellenszenvbe fordul át. A *Nem menekülhetsz* költője a felszabadulás után nőtt már-már diabolikus figurává Márai szemében, az elvtelen megalkuvás, a hatalommal való paktálás, a fölösleges és káros politikai szerepvállalás, az alattomos hunyászkodással párosuló gátlástalan önérvényesítés (etc.) jelképévé, kiről még magánleveleiben is mindenkor mélységes elítéléssel és megvetéssel beszélt.²¹ Épp azért gyűlölte oly engesztelhetetlenül, mert – Julien Benda híres (Máraitól természetesen jól ismert és teljes azonosulással olvasott²²) esszéjének címét parafrázálva – az *áruló írástudót* látta benne, aki megcsúfolta tehetségét, túlbuzgón s mégis gyáván a cselekvés terepére tévedt, s nagy készséggel vállalta mindazt, miből ő soha nem kért.

Ehhez az llyés-portréhoz az 1943–1944-es diárium húzta meg az első ecsetvonásokat. Akad e *Napló*ban oly bejegyzés is, amelyben Márai „népiektől” s „urbánusoktól” egyaránt elhatárolódik,²³ ám ez a kivétel, amiként az író társáról is egyszer ejt csupán fenntartás nélkül becsülő szót, helyeslően a *Puszták népe* francia kiadását („Nem hiszem, hogy valaha is ártott egy nemzetnek az, amit legjobb fiai világgá kiáltottak megismerésben és igazságban. [...] Gyógyulás nincs diagnózis nélkül”).²⁴ Abban sincsen semmi különös – még ha nézeteltérést jelez is –, hogy a diárium egy helyütt polémiába fog llyés „rikkantó kürtszava”-val, úgy tartván: „A magyart nem gyűlölik a világban, inkább csak megmosolyogják. (...) A magyart, ha a világba megy, hamar megbecsülik és megszeretik: nemcsak a vasmunkásokat és bányászokat, mint llyés írja, hanem az orvosokat, mérnököket, tudósokat is (...)”.²⁵ A következő okfejtés viszont már elevenbe vág; az akadémiai székfoglalójára készülődő s előadásához anyagot gyűjtő Márai hirtelenül odaveti: „llyés Gyula »Petőfi« -je nem győz meg arról, hogy Petőfi nem volt legalább olyan mértékben hiú és becsvágyó, mint költő és forradalmár. Beteges gögje, türelmetlen hiúsága, rossz modora, nyegle és hányaveti türelmetlensége, féktelen önbecsülése; mindez valóság, akárhogyan is mentegeti llyés. A korabeli társadalom jogosan érezte a lángészen (...) a hiú, gyöngye, beteg lelkű és veszedelmesen önző embert. Ezek a nagy önzők természetesen vérpadra is lépnek, ha így megvédhetik hiúságukat... ezt tette, akarva, akaratlan, Petőfi is, aki, mint minden krakéler, igazában gyáva ember volt. – Ez a reánk maradt »hiteles daguerrotip« egyik arcéle. A másik: Petőfi, aki a »Puszták télen« -t, a »Tündérálom« és a »Szeptember végén« című verseket írta; s a többit mind, amit írt, az egészét. – A féltékenységben, mellyel a lányos, piruló Jókai ellen fordul, mikor az a marcona Laborfalvy Róza öklei közé esik: sok az öntudatlan, lappangó homoszexuális elem.”²⁶ Nincs kétség: ez a napló-részlet vehemens támadás llyés és a népiek kultikus tisztelt példaképe, bálványja ellen, ámde afelől sincs kétség: Márai „csak” Petőfit, az *embert* kárhozza fenn, jellemét, erkölcsét; Petőfi, a *művész* előtt mélyen meghajol. S épp emiatt gondolhatjuk joggal: e fejtegetés – Petőfiről szólván – burkoltan llyésről is beszél. Föltevésünket bizonyossággá erősíti egy későbbi diárium-bejegyzés: „X. kitűnő író. Versei csináltak, de prózája izmos, okos, nemes. S ezenfelül: sunyi, puha és gyáva jellem. Csodálnom kell prózáját, el kell kerülnöm személyét és szereplését.”²⁷ Nos, ez a tömör bemutatás – óvakodik noha az érintett személy megnevezésétől – csakis llyés Gyulára vonatkozhat; ugyanúgy rosszall és dicsér, amiként Petőfi esetében, s ugyanazt rosszallja és dicséri, amit Petőfiben. Márai llyés-portréja reávetül a Petőfiére – és megfordítva: a Petőfiről alkotott képe az llyésére. S így lesz ez a továbbiakban is. Valahányszor Petőfit emlegeti Márai (eléggyé gyakran s majdnem mindig elítélő hangsúllyal teszi ezt²⁸), kimondatlan llyésre is gondol és utal, s az sem véletlen fejlemény, hogy 1945 után az addig csak magasztalt Petőfi-líráról²⁹ is egyre fanyarabbul nyilatkozik. Eszünkbe jut: a szembefordulásig llyés költészetéről is volt Márainak jó szava...³⁰

Az 1943–1944-es följegyzéseket egybegyűjtő naplókötet a felszabadulás évében kiadóra lett, így az ellenlábásnak is módjában állott elolvasni. A személyét és munkáit aposztrofáló részletekre nem reagált llyés, a diáriumról mint egészről viszont maró gúnnyal ítélkezett. „Márai *Napló*-ja. Minden együvé van hordva benne, ami egy nagy író lelkületére jellemző – egy adótiszt képzetele szerint. (...) megfelelő elosztásban és vegyítésben, a végtét és egy gondos szakács utasításai szerint” (etc.), s llyés ráadásaként Márai szorgalomániáját és túlságos termékenységét is nehezményezi.³¹ Mindennek szempontunkból nincs különösebb jelentősége – legföljebb annyi, hogy az elhatárolódás immáron kölcsönös (jelzik ezt további, szintűgy 1946-os keltezésű észrevételek is³²). A felszabadulás esztendeje csakugyan „vízválasztó” volt Márai és llyés kapcsolatában. Jóllehet mindketten hön áhították a régi, „úri” világ, a neobarokk Horthy-éra megszűnését, a folytatásról, Magyarország újjászületéséről merőben más volt az elképzelésük. Egyikük azonosulni tudott a fejleményekkel, másikuk annál kevésbé. llyés lázasan és lelkesülten belevetette magát az eseményekbe, Márai egyre növekvő gyanakvással és viszolygással kihúzódott belőlük. Utálkozó szemlézőjévé vált mindannak, ami történt, s döbbenet, fölháborodva kommentálta llyés(ék) ténykedését. Róluk alkotott véleményét a legtömörebben eme keserű és metsző szentencia foglalja össze: „Tapasztalom, hogy minden író annyit veszít írói és erkölcsi súlyából, amennyi az általa kiszorított politikai szerepkör súlya.”³³ Márai mind messzebb sodródik llyéstől, s rohamos távolodását minden szemléltetik az új s új naplóbejegyzések. „llyés könyve a puszták népéről. Kitűnő könyv, gazdag, őszinte. De ez a könyv sem tud meggyőzni arról, hogy a puszták népe nem felelős mindazért, ami az évszázadokban történt vele (...)” – „Ez a kitűnő író és költő szorgalmasan szerepelget az új világban; s amint olvasom nevét lapok élén, bizottságok, egyesületek névsorában, megértem, mi az, ami örökké elválaszt tőle, most is, mint a múltban. Ez az író elsőrendűen politikus; akkor is, ha verset ír a tavaszról; tehát fontosabb számára egy társadalmi kérdés, mint egy Verlaine-vers vagy a *Háború és Béke* (sic!). Számomra is becses és fontos kérdés a magyar zsellérek vagy órabéres munkások társadalmi fejlődése, de nem fontosabb, mint Babits versei vagy Shakespeare; ha választanom kell, minden erőm és figyelmem az irodalomnak adom, nem pedig a politikának. Ezért nem érthetjük meg egymást. De ezért még tisztelhetjük egymás felfogását.” (Aligha kétséges: ez az elmékedés Julien Benda röpiratára, *Az írástudók árulására* is visszamutat.) – „Magyarországon a nagy per (...) a magyar paraszt körül tart, a Veres Péterek és llyés Gyulák által sunyin szított parasztlázadás körül, amely – türelmetlenül, alamuszian és igazságtalanul – messze a parasztság jogos érdekein túl követel e társadalmi réteg számára vagyont, hatalmat, jogokat. (...) ez az igazi magyar per, melyet néhány sunyi paraszt, aki a polgárság segítségével jól kikupálta magát, alattomosan fűt. (...)” – „llyés a legszomorúbb emberi jelenségek egyike, akivel a magyar irodalomban találkoztam. Ez a tehetséges, értelmes paraszt nem bír hiúságával; a nemzet őrangyalának érzi magát, a haza szeráfjának; a valóságban csak egy harácsoló szabadcsapat regőse. Keserves ébredése lesz. Kár érte.” (Ez utóbbi jellemzést Márai 1972-es emlékirata szinte szó szerint megismétli.) – „Ezek a szerencsétlen költők, élükön a jobb sorsra és szerepre méltóbb llyéssel, akik nem látják, hogy amikor vakon és esztelenül *pozitívek* a parasztság iránt, elveszejtenek egy műveltséget, s megtűnnek *pozitívek* lenni a magyarság egésze iránt.” – „llyés verset adott közzé, melyben a Parasztpárt prominenseinek családnevét szedte rigmusba. (Valószínűleg a *Teremtény* című szövegről van szó: L. H.) Szomorú kép: egy költő, aki tallózó bandavezérek nevével ékesíti fel verseit.”³⁴

Szépítgetni szükségtelen: „a szakadás” (Márai felől nézvést) valóban „túlságos nagy”, még ha nyilvános és látványos kenyértörésre nem került is sor. A csalódás, a kiábrándultság fűtötte indulat elrejtetik a diáriumban, s egy ízben még közvetlen dialógus is létrejön kettejük között – más kérdés, hogy inkább pengeváltás, semmint kölcsönös szóértés s közeledés lesz belőle. 1946 őszutóján – egy genfi segélyszervezet meghívására – Márai és llyés nyugat-európai körutazásra indul, Czóbel Béla, Ferenczy Béni, Pátzay Pál, Cs. Szabó László, Szőnyi István és Szűts László társaságában.³⁵ A három hónapos üdülés (igazában: kulturális misszió) november 22-én kezdődött, s 1947 februárjában ért véget, Márai viszont már december folyamán különvált a többiekől, hogy a maga kedvére

kalandozzék Itáliában és Franciaországban. Tőle – noha *Naplója* és az *Európa elrablása* bőséggel tudósít élményeiről s többnyire lehangoló tapasztalásairól – az útitársaknak még a nevét sem tudhatjuk meg, s ez a némaság beszédes. Mások memóriája, illetőleg diáriuma szerencsére megőrizte annak a hosszú és heves (de nem ellenséges hangulatú) polémiának a tényét és részleteit, amely közte és Illyés közt bontakozott ki a vonaton. Hubay Miklós, ki a svájci határtól Zürichig kísérte a meghívottakat, félszáz év múltán ekként idézi föl a történetet: „A vonatban élvezhettem azt a dialógust, amin (így!) Illyés és Márai egymást ugratva – én azt hittem, játékosan ugratva, nem tudtam, hogy ez az életre-halálra menő harc kezdete már köztük, amelyik el is fog mérgesedni”, s az emlékező utóbb is „...kedves, játékos, kölcsönös ugratás”-ról beszél.³⁶ Illyés e diskurzusnak nem a látszatra csak pajkosan évődő mozzanatairól számol be naplójában. Kétszer, kétféleképp is rögzíti összecsapásukat: egyszer vázaltszerűen, lapidárisan („Nagy vitám Máraival: urbánus, polgárvédő. A közvetítő kereskedelem érdeme. Szerintem. Tetszik a hűsége. A kultúra hordozója.”³⁷), másszor kifejtően: „Amidőn az indóházat elhagytuk: (...) »Vigyázatok egymásra« – kiáltották még utoljára a nők, igen helyesen feltételezve, hogy azok, akik itthon egymás nyakát is elharapták volna, ott kinn életüket is odaadják egymásért. Nyolcan voltunk. (...) Az urbánus és népies vitát (...) egy harminchat órás vitaéjszaka sem dönti el. (...) egyedül vagyok (...) A játszma nem könnyű. Márai ül velem szemben, (...) remek kibicék gyűrűjében. (...) gondolatok és eszmék helyett emlékek és remények csatáznak (...). Befejezte-e hivatását a polgárság? De mi egyáltalán a polgárság? Jogos-e a polgárság létalapja, mondjuk, a kereskedői haszon? Már hogyne volna jogos, ha tisztes! Már hogy volna jogos! (...) milyen tisztes az a haszon, amikor egy putriország fölé egy vékony réteg életét párizsi, sőt londoni szintre tudta (s szeretné) emelni (...)? Hol van itt az élet egészséges kerengtetése, amelyről egy-egy vezető osztály megismerszik? Ez a történelmi emelkedés útja! A kultúra megvédése és továbbadása! Emelni a népet csak alulról lehet! Ami pedig azt a kultúrát illeti!... Nem tisztelem Márai álláspontját; magatartását (a személyi részt) annál inkább tisztelem. S ebben is legjobban a hűségét (...) A konokság elcsüggeszt. De minden hűség megindít: saját hűségemre sarkall. (...) semmit sem oldunk meg, de valamit mégis nyerünk, méghozzá – úgy érzem – mind a ketten. Oldódik a feszültség, amely az utóbbi években őt régi ismerőseivel szemben is megmerevítette. (...) Ki írta le, hogy a falukutató irodalom, helyesebben: a magyar társadalomkutató irodalom első műve az – Egy polgár vallomása? Én. A szavak kemények, de a hangulat már-már (...) a hajdani erdélyi útnak levegőjére emlékeztet (...).”³⁸

Kitetszik e terjedelmes citátumból: a két protagonista közül Illyés a békülékenyebb, s egynémely jelek szerint mintha Máraiban is oldódnék a görcs, az ellenérzés. Legalábbis erre vall, hogy Genfben fesztelenül beszélgetnek, együtt zárandokolnak el Bocskai szobrához, sőt: Márai „igen kedvesen” még „betegápolónak” is elszegődik, s Gide naplóját kölcsönzi, „narancsot és citromot, cigarettát, cukrot” visz a szállodába erős meghűléssel bajlódó vitapartnerének.³⁹ A közeledés illúziója azonban szertefoszlik, az engesztelődés csupán röpké pillanat: az utak (nemcsak Svájcban) mégis és végleg elválnak egymástól. Ki-ki a maga fátumát követi.

1947 és 1948 folyamán Illyés neve nem bukkán elő Márai *Naplójában*, egy bejegyzés viszont kétséget kizáróan órea vág: „Ez a költő Petőfit utánozza; nem éppen tökéletesen, de sok buzgalommal. A segesvári csataterre nem ment el meghalni, s nem írta meg a »János vitéz« -t, sem a »Szeptember végét« (sic!); de magatartása, ügybuzgalma, ahogy minduntalan meg akarja menteni a nemzetet, feltétlenül Petőfi-hatás alatt történik. – Mégis, van itt egyfajta

lényeges különbség. Petőfi a szerepét beleépítette a művébe; ez a költő, az utánzó, művét beleveszejt szerepébe. Ez nem ugyanaz.”⁴⁰ – S Márai – amennyire csak körülményei lehetővé

teszik – az emigrációból is figyelemmel kíséri Illyés életét, pályáját, műveit. Bármilyen paradoxon hangzik is, ez a következetes érdeklődés nem csupán megvetésből, gyűlöletből (?) fakad, hanem valamely különös, torz kifejeződése az elismerésnek is; egy dilettánsra aligha pazarolt volna ily sok figyelmet és indulatot a száműzött. S – túl az elismerésen – az öngazolás szándéka is benne él ez érdeklődésben: a maga választotta sors, elvek, viselkedés – az „urbánusság” igazolása. Illyés arra példa Márai számára, mily mélyre züllesztje, mennyire elfakítja a

tehetséget a megalkuvás, egy diktatórikus hatalom alázasatos szolgálata, nemkülönben a „paraszi”, haszonleső mentalitás. Elolvastván a *Lélekbúvárt*, ekként vélekedik: „Illyés bohózata (...) száználmas fércmű. Az analízisről lehet tréfásan írni – emlékszem, a »Csutorák -ban én is reászántam erre a tréfára egy fejezetet –, de egy estén át a bohócság köntösében trágárkodni, s aztán valamilyen árvalányhajjas »népi egészség« csattanójával intézni el egy tudományos vagy akár féltudományos időtünetet; ez a *rosszhiszemű, kapzsi számítás nem illik egy íróhoz*.”⁴¹ S bajosan érthetnők félre az alábbi bejegyzést: „Az angol rádió tegnap a »Velszi bárd« rigmusait olvasta a Sztálin születésnapját írásos dolgozattal ünneplő Illyés Gyula fejére. Megérdemli. Költő, aki ennek a gyalázatnak kényszerből, gyávaságból enged, megérdemli, hogy megvesse a nemzet, amelynek nyelvén ír.”⁴² Illyés Sztálin-nekrológiájáról⁴³ – a jelek szerint – nem hallott Márai (képzeltetni, mint vélekedett volna róla...), annál inkább a kezébe jutott, ámbár késve, az az emlékkönyv, amelyben az ellenlábás harmincharmad magával ünnepelte a magyar nép „bölcshözvezérének”, Rákosi Mátyásnak a hatvanadik születésnapját (*Magyar írók Rákosi Mátyásról*. Bp., 1952.). Erről az előgium-gyűjteményről többször is szilaj haraggal, undorodó megvetéssel nyilatkozott a számkivetésben élő, egyebek közt – a szó keresetlen – „seggyaló lihegés”-t emlegetvén.⁴⁴ Illyés az ötvenes évektől rendre csak úgy tűnik föl Márai szemében, mint aki „stallum”-ért, „tusculanum”-ért, érdemrendekért minden aljasságra képes, ki – alany és állítmány helyett – folyvást „...a »nép« -ben, a nemzetben” gondolkozva „...aszmatikus köntőrfalazással, törzsökös anyanyelven hazudik”, s kiről mindezt maga a nép alkot lesújtó, könyörtelen véleményt.⁴⁵ Kimondhatjuk immár: az *emigráns Márai Illyés-képe rögzített kép, oly végleges portré*, amelyre a telő idő nem visz föl újabb ecsetvonásokat. Nem csupán a friss értesülése kevés a hontalannak, hanem önnön korábbi (elő)ítéletei is elvakítják; egynémely nézetei, verdiktjei lassan rögeszmévé kövesednek. Ennek jele, hogy bizonyos megállapítások, okfejtések, sőt: stílusfordulatok, szöfűzések is újra s újra ismétlődnek a diáriumokban. Tárgyunk közelében maradva: Márai szerint a magyar parasztság a műveltség befogadására és teremtésére egyaránt alkalmatlan, a népi írók és politikusok (legfőként a Nemzeti Parasztpárt hangadói) a népnek valójában elárulói, egyben a kommunisták szálláscsinálói, fullajtárjai; tág lelkiismeretű, könnyen megvesztegethető emberek, kiktől persze a köpönyegforgatás sem idegen – s ez ítéletek megannyiszor visszatérnek,⁴⁶ közvetve avagy közvetlenül Illyésre is vonatkozván. A fejtegetések zömében ott áll a neve, amidőn pedig egy-egy bejegyzés csakis ővele foglalalkozik, Márai többnyire ugyanazt mondja róla. Illyésről, a lírikusról gépiesen ismétlődik az elmarasztaló formula: „A »Csillag« című kommunista irodalmi folyóiratban Illyés bökkversei. (...) A meghasonlott, világfájdalmas, öreg költőt játssza. A versek rosszak, hazugok, konganak; egyetlen szava nem vet szikrát.” – „... Illyés, süket és fahangú lírájával (...) – „...a fahangú, ünnepélyesen kongó líra, amiből semmi nem hiányzik, csak a jellem és a szellem szimbiozisa, a tudat és az indulat elemi, spekulációméentes kapcsolatának szikravetése (...)” – s végül, valamely sajátos, agkori mazochizmussal: „Lámpaoltás előtt versek. Illyés hamis, fahangú lírája.”⁴⁷ Nem tudhatjuk, Illyésnek mely verseit, versköteteteit ismerte és olvasta a számkivetésben Márai (gyaníthatóan csak igen keveset), amiként drámái közül is csupán a *Lélekbúvárt*, illetve a *Fáklyalángot* hozza szóba. Ez utóbbit így: (Illyés) „Elment a Nemzeti Bankba és a szűkös devizakészletből kiutaltatta külföldi irodalmi propagandaút céljaira az »ellátmányt« . Fáklyalángot lobogtatva előadatta a Nemzeti Színházban a népies ezüstpapírba csomagolt, olcsó pamfletet, melynek címlapjára azt nyomtatták, hogy dráma” – illetőleg: „... a színpadi pamflet, amely koturnusos álruhában

jelentkezik (...)."48 Az anyag szűk, az ítékezés túlon túl sommás, ámde okkal tesszük föl: Ilyés költészetének és drámáinak jóval alaposabb ismerete sem igen módosított volna Márai véleményén. A nagy ellenlábás prózája viszont továbbra is – igaz, szarkazmussal elegy – elismerést csíhol belőle. Szóljunk erről később!

Magától értetődik: az Itáliában (Nápolyban, majd utóbb Salernóban) tartózkodó Márai könnyebben és sűrűbben jut hírekhez Ilyésről, mint az óceán túlpartján időző. Tükre ennek a diárium is: az amerikai naplókötetekben (kivétel a legutolsó!) feltűnően meggyérülnek az ellenfélre vonatkozó bejegyzések. Bő egy évtizeden át (1953-tól 1964-ig) elő sem bukkan Ilyés neve, érdemes hát citálnunk a „szünet előtt” koncipiált észrevételeket. Roppant jellemző, hogy Bajor Gizi és Germán Tibor együttes „öngyilkosságának” hírére hallván, Márainak Ilyés jut az eszébe. „Elgondolkozom, mit éreznek ez öngyilkosság hírére Ilyés s még néhány otthon maradt »tehetség« . Ilyés, sunyin, azt hiszi, hogy majd negyedórával zárás előtt ír a vörös rezsim ellen egy verset, s ezzel igazolja magát. Lehet, hogy erre módja is lesz így. Meghalni – akárhogyan is – föltétlenebb igazolás."49 S jellemző az immár New Yorkba készülő Márai eme följegyzése is: (Ilyés) „Valahol a Dunántúlon »bujdokok« . Deportálta önmagát, persze nagyon kényelmesen. (...) Sunyin, lopakodva és kézdörzsölve alkudozott mindazzal, ami az elmúlt éveken történt, s aztán, amikor bekövetkezett, amit nem akart, de lapítva segített megtörténni, sunyin, lopakodva és kézdörzsölve állott félre. Gyanítja már, hogy éppen azok vetik meg legőszintébben, akiknek nevében a Kossuth-díjakat és Baumgarten-díjakat szemforgatva felvette: a nép?...”50

Sunyiság, lopakodás, kézdörzsölés: Márai szerint az illyési magatartás legfőbb jellemzői. Ugyanezt a mentalitást véli fölfedezhetni az emigráns az *Ebéd a kastélyban* ívein is. Az 1962-ben megjelent Ilyés-könyv két esztendővel utóbb jutott el Máraihoz, aki is hosszabb naplójegyzetet írt róla. Az eset nyomán lezajló „nagy per” részleteibe bocsájtkozni nem akarunk; megtette ezt helyettünk Bodri Ferenc terjedelmes, gazdagon dokumentált (igaz, némileg – Ilyés javára – elfogult) tanulmánya.⁵¹ Csupán a lényegre szorítkozván. Márai magasztalón marasztalja el a könyv szerzőjét: „Ilyés Gyula: »Ebéd a kastélyban« . – Mi ebben az írásban a penetránsan jellegzetes?... A somolygás. A kézdörzsölés. A káröröm. – A műfaj: zsumnaliszta szépirodalmisággal kezdődött (helyesen: kendőzött: L. H.) pamflet. Az a műfaj, amelynek Nádas Sándor – a »Pesti Futár« elnevezésű egykori hetilap szerkesztője – egyik mestere volt. Nádas írt ilyen töltőtollal gyorsan felvázolt miniatűröket letűnt grófkorról, tönkrement lipótvárosi bankárokról. De Ilyés pamfletjének van népies, dunántúli zamata is (...). A reflexiók, amelyeket Ilyés az ebédhez fűz, mesteriek: (...) és mindent betetőző a befejezés, amikor az író, a varázsló mozdulatával, még a sírban is eltünteti az uraságot, a nevést sem tűri meg a fején, megvető mozdulattal beledobja az ellenfél nevét és emlékét a társadalmi pócegdörbe... Mindez mesteri. Igaz, a leírásokból hiányzik a matador áldó-csítító mozdulata, amint nyugtatja a ledöfött áldozatot: az író nem akar tudni arról, hogy a legyőzött ellenfélnek meg kell adni emberi rangját, mert a halálban nincs ellenfél, a halál mindig teljesség... És hiányzik Fénelon szemtől szembe hörgő, bátor és kiátkozó számonkérése is... Ez és még néhány ilyen kellék hiányzik ebből az írásból. De cserébe kárpótol Ilyés prózája, amely mindig sima, zörejtelen, néha kacéran-somolygó, szemvillanósan huncut... Jobb, mint Nádas Sándor."52 – Az e szövegrészt is tartalmazó naplókötet 1968-ban napvilágot látott, ekként Ilyés számára sem maradt titok, mint vélekedett művéről az író. Előbb burkoltan, az *Ebéd a kastélyban* újabb, 1970-es kiadásának utószavával reagált Márai vádjaira,⁵³ utóbb a maga diáriumában, nyíltan, elhárítóan, viszont-támadóan.⁵⁴ Mindössze két észrevételt fűzünk e napló- és zárszópolémiához. Az egyik: az írói öninterpretáció egy csupán a lehetséges értelmezések közül. A másik: anélkül, hogy tagadnók Márai Ilyés-ellenes elfogultságát, tudomásul kell vennünk: az *Ebéd a kastélyban* textusa, modalitása (stb.) az ő olvasatát is indokoltá teszi.

S mintha csak e pörnek „leágazása”, változata, felújulása volna az 1974-es naplópárbaj. Ilyés, ki 1947-ben meglátogatta a pálfai, minden vagyonából kivett öreg grófot (e találkozás élményéből született az *Ebéd a kastélyban*), 1966-os, New York-i tartózkodása során fölkereste Kállay Miklós volt magyar miniszterelnököt is. Márai csak nyolc esztendővel utóbb értesült e látogatásról, s tüstént szükségét érezte a könyörtelenül szatirikus kommentárnak. „A népi demokratikus magyar irodalom egyik kiválósága – többszörösen díjazott, a Vörös Zászló Érdemrend tulajdonosa, költő stb. – valamilyen irodalmi búcsújárás ürügyén New Yorkban járt. (...) a kiváló író New York-i tartózkodása során meglátogatta az idős magyar államférfit (...). Az idős államférfi – régi magyar család sarja, a földbirtokos osztály leszármazottja – (...) nem tért vissza Magyarországra, ahol a kommunisták mindenéből – birtokából és szerepéből – kiforgatták. New Yorkba ment, ott csendes visszavonultságban élt és bizonyosan meglepődött, amikor emigrációs magányában váratlanul fölkereste a magyar irodalmi kiválóság, aki az »osztást« – aztán még sok mindent, ami 1945 után Magyarországon történt – írásban és másképpen is helyeselte. (...) a kormánypénzen külföldi propagandakörútra küldött jeles író (...) a kérdésre, tulajdonképpen miért látogatta meg New Yorkban az államférfit, aki mindent elvesztett a Magyarországon bekövetkezett és a költő által helyeselt őrsgérváltás során? – a jeles író nagylelkűen azt felelte, csak azért ment, hogy a számkivetett államférfi lássa, »nem feledkezünk meg róla« . (...) Akárhogy is volt: a jelenet, amint az ember, aki mindent elvesztett, a vendéglátó úriember rezignált udvariasságával fogadja és hallgatja a látogatót, aki mindent megtett, amit tehetett, hogy ez a helyzet bekövetkezzen: történelmi. Nem tudni, vitt a költő ajándékot a számkivetettségbe kényszerített államférfinek: apróságot, műtűrkét, kis herendi porcelánfigurát vagy ilyesmit, amit a politikai biztos az osztás buzgalmassága közben ott felejtett a kastély egyik almáriumban?... Azt sem tudni, átnyújtott a költő a volt miniszterelnöknek valamilyen időszerű hazai irodalmi terméket? – például a vörös vászonba kötött emlékkötetet, amelyben ő, a költő – harminckét szárnyas szavú költő- és író társával együtt – egy másik magyar miniszterelnök, Rákosi Máttyás 60-ik (sic!) születésnapjára írott emlékezéssel hódolt a zömök államférfinek? Nem tudni mást, csak a nagylelkű látogatás tényét. Nem szabad feltételezni, hogy olyan érzékeny egyéniség, mint egy költő – akit hívei az emberiség és a népi lelkiismeret szószólójának tekintenek – valamilyen tudatalatti kíváncsiság sugallatára akarta látni, milyen a bútorozott siralomház, ahová az államférfi beszorult? – szentségtörés ilyesmit még csak gondolni is. Ma a realpolitika korában élünk, és ha sok mindent, ami itt és ott történik, nem értek, ez csak azért van, mert már nagyon öreg vagyok. Ezért csak bólogatok, tátott szájjal, mint a hülye. Látnivaló, megvénültem."55 Megsemmissítő gondolatmenet! Futólag említjük csupán, hogy Ilyés, aki 1966-os – New York-i találkozásait egyébként gondosan följegyző⁵⁶ – diáriumából diszkrétan kifeledezte a Kállaynál tett látogatás tényét, 1974-es naplójában (Márai ostorozó szavainak ismerete híján, s mégis, mintegy telepátiával) hirtelenül előhossa ezt a találkozást, bágyatag érveléssel mentegetően, igazolván önmagát."57

Azután hosszabb csönd következett. Ilyés 1983-ban távozott az élők sorából. Márai nem reagált a halálhíre, de tudott róla, jelzi ezt 1988-as, rezignált megjegyzése: „Már nemcsak közvetlen családom, pályatársaim, évfolyamtársaim haltak ki, hanem ellenségeim is. Ha visszamennék Budapestre, már nem találok senkit, akire jogom lenne haragudni."58 S még egy, sokat eláruló vallomás kívánczik ide: „A társadalom minden rétegével tudok beszélgetni, együtt örülni, szomorkodni. De van két fajta – a paraszt és a filmes – akivel soha nem tudtam, ma sem tudok szót váltani. Olyan idegenek számomra, mint az eszkimók vagy a hinduk."59

És itt be is fejezhetjük. Ez volt, ilyen volt Márai Ilyés-portréja. A még lappangó avagy már előkerült, csak eleddig nem publikált dokumentumok tovább árnyalhatnak rajta, fő vonásait azonban aligha rajzolhatják át.

Egy elfogultság története: dolgozatunkat e címmel bocsájtsuk útjára. Később döbbsentünk rá: végtére minden emberi kapcsolat története pozitív avagy negatív elfogultságok története. Nincs abszolút értelemben tárgyilagos viszony, nincs teljes, csupán többé-kevésbé részleges egymás-ismeret. Amidőn érteni véljük, valójában félre-, illetőleg másként értjük egymást, s bárki megítélése a megítélő perspektívájának, értesültségének, prejudíciójainak függvénye. Számítalan portré készülhet mindenkiről, s egyik sem objektív, valamennyi szubjektív, valamennyi érvényes s egyik sem érvényes.

Olyan s annyi volt Illyés, aminőnek s amennyinek Márai látta? Kétségtelen: más is volt, jóval több is volt; ezerféle kép készülhetett róla is. Ámde olyan is volt, annyi is volt, aminőnek s amennyinek Márai nézőszögéből látszott.

Jegyzetek

- 1 Vö.: Márai: *Ami a Naplóból kimaradt 1945–1946*. Vörösváry, Bp., 1992. 134–135.
- 2 Vö.: *Ami a Naplóból kimaradt 1949*. Vörösváry, Bp., 1999. 18–19., 210.; *Ami a Naplóból kimaradt 1950–1951–1952*. Vörösváry, Bp., 2001. 154., 319.; *Napló 1958–1967*. Akadémiai Kiadó – Helikon Kiadó, Bp., 1992. 253. Etc., etc.; *Föld, Föld!...* Akadémiai Kiadó – Helikon Kiadó, Bp., 1991. 179.
- 3 A sok közül csupán egy példát hozván elő: Déry Tibor emlékezete szerint Füst Milán „Illyést különösen gyűlölte, ravasz, hálátlan, törtető, veszélyes, kétszínű, mondta róla; szerinte Kosztolányi is a legrosszabb véleménnyel volt róla...” Lásd: Déry: *Börtönnapok hordaléka*. Önéletrajzi jegyzetek, 1958. (Az előszót és a jegyzeteket írta, sajtó alá rendezte: Botka Ferenc.) Múzsák Közművelődési Kiadó, Bp., é.n. (1989.) 127. – Illyés maga is megörökített eseteket, amidőn „tehetséges”-nek, emberként viszont „aljas”-nak nevezték. Lásd például: Illyés: *Naplójegyzetek 1929–1945*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1986. 137–140.
- 4 Vö.: Márai: *Idegen emberek III*. Pantheon Kiadó, Bp., 1930.; *Egy polgár vallomásai*. Akadémiai Kiadó – Helikon Kiadó, Bp., 1990. 319–323.; *Föld, Föld!...*: 225–231. – Illyés: *Hunok Párizsban*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1970. 313–333.
- 5 Illyés: *Naplójegyzetek 1929–1945*: 72.
- 6 Uo.: 80. (A kiemelés tőlünk!)
- 7 Uo.: 126., 127., 145., 164., 238–241., 259., 276.
- 8 Uo.: 145., 296.
- 9 Vö.: Illyés: *A négy évszak*. In: *Nyugat*, 1938. I. 468–470.
- 10 „Magyarok”. In: *Pesti Hírlap*, 1938. december 8., csütörtök, 7. (Máraitól a kiemelés!)
- 11 Vö.: Márai: *Napló 1943–1944*. Akadémiai Kiadó – Helikon Kiadó, Bp., 1990. 75.
- 12 A dokumentum teljes szövegét lásd: Rónay László: *Márai Sándor*. Corona Kiadó, Bp., 1998. 220–221.
- 13 *Klassziczizálódás vagy útvesztés*. In: *Magyar Csillag*, 1944. február 1. (3. szám) 175–179.
- 14 Vö.: *Napló 1943–1944*: 142., 161–162.
- 15 In: *Vasárnapi krónika*. Akadémiai Kiadó – Helikon Kiadó, Bp., 1994. 127–128. (A mi kiemelésünk!)
- 16 *Napló 1943–1944*: 159. (A kiemelések tőlünk!)
- 17 *Ami a Naplóból kimaradt 1945–1946*: 41–42., 43. (Máraitól a kiemelések!)
- 18 Vö.: *Napló 1945–1957*. Akadémiai Kiadó – Helikon Kiadó, Bp., 1990. 285–286. (A magunk kiemelési!) – Hasonló nézetnek ad hangot egy 1954-es diáriumrészlet is: „Minden olyan kísérlet, amely a mélyből feltörő műveltség kísérlete, lapályos szinten reked meg. A magyar műveltséget nem a »nép« alkotta, (...) s mindig felülről lefelé világított ez a műveltség (...)”. Irodalmunk nagyjai „... mind a »nép«-nek írtak, mert művelt népet akartak, de nem a »nép«-ből merítették ihletüket (...)”: i. m. 242.
- 19 Lásd: Izsák József: *Illyés Gyula költői világgépe 1920–1950*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1982. 259–260.
- 20 *Napló 1943–1944*: 256.; *Ami a Naplóból kimaradt 1945–1946*: 26., 40., 58., 246–247. stb.
- 21 Lásd például: Sándor Márai – Tibor Simányi: *Lieber Tibor. Briefwechsel*. (Herausgegeben und aus dem Ungarischen übersetzt von Tibor Simányi.) Piper Verlag, München, 2002. 80., 181., 190–191.
- 22 Vö.: *Ami a Naplóból kimaradt 1945–1946*: 135–136.
- 23 *Napló 1943–1944*: 176.
- 24 Uo.: 29–30.
- 25 Uo.: 109.
- 26 Uo.: 53.
- 27 Uo.: 138.
- 28 Vö. például: *Napló 1945–1957*: 32., 76., 79.; *Ami a Naplóból kimaradt 1950–1951–1952*: 10., 15., 20., 302.; *Napló 1968–1975*. Akadémiai Kiadó – Helikon Kiadó, Bp., é.n. (1993.) 218–219, etc.
- 29 Lásd: *Ihlet és nemzedék*. Akadémiai Kiadó – Helikon Kiadó. Bp., 1992. 5–13., 21., 52., 55., 127., 131., 145., 180., 185–189., 204.
- 30 Uo.: 133., 144.
- 31 Vö.: Illyés: *Naplójegyzetek 1946–1960*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1987. 7–9.
- 32 Uo.: 22., 55–56., 80.
- 33 *Napló 1945–1957*: 21.
- 34 Lásd: *Ami a Naplóból kimaradt 1945–1946*: 47–48., 51–52., 246., 290., 293., 301., illetőleg: *Föld, Föld!...*: 153. (A kiemelések Máraitól!)
- 35 Vö.: Illyés: *Naplójegyzetek 1946–1960*: 189.
- 36 Lásd: Salamon István: *Magyar írók Svájcban*. Beszélgetés Hubay Miklóssal. In: *Életünk*, 2000/5. 417–425. (A citált részletek a 420. és a 422. oldalon találhatóak.)
- 37 *Naplójegyzetek 1946–1960*: 137.
- 38 Uo.: 119–121. (A magunk kiemelési!)
- 39 Uo.: 128., 138., 140., 141.
- 40 *Ami a Naplóból kimaradt 1947*. Vörösváry, Bp., 1993. 64–65.
- 41 *Ami a Naplóból kimaradt 1949*: 18. (A kiemelés tőlünk!)
- 42 Uo.: 274. – A pellengérré állított Illyés-írás minden bizonnyal a *Három versszakasz prózában*. Szövegét lásd Illyés: *Naplójegyzetek 1946–1960*: 307–309.

- 43 In: *Naplójegyzetek 1946–1960*: 355–356.
- 44 Vö.: *Föld, Föld!...*: 303–304., *Napló 1968–1975*: 191.; *Napló 1984–1989*. Helikon Kiadó, Bp., 1999. 14.
- 45 *Ami a Naplóból kimaradt 1950–1951–1952*: 254.; *Napló 1968–1975*: 27., 180–181., 282–284., 287.; *Napló 1984–1989*: 14.
- 46 Lásd például: *Ami a Naplóból kimaradt 1950–1951–1952*: 86., 164., 254., 317–319.; *Napló 1958–1967*: 219.; *Napló 1968–1975*: 180–181., 190–191., 282–284.; *Napló 1984–1989*: 33–34., 40–41. – Etc.; *Föld, Föld!...*: 178–180. Ugyanez, a történelmi allegória nyelven: *Rómában történt valami*. Pannonia, Toronto, 1971. 77., 78.
- 47 *Ami a Naplóból kimaradt 1950–1951–1952*: 254., 319.; *Napló 1968–1975*: 283–284.; *Napló 1984–1989*: 159. – E súlyos ítélettel kapcsolatban nem fölösleges tán idéznünk Szabolcsi Miklós véleményét Illyés lírájáról: (a József Attilához képest) „Epikusabb, részletezőbb, naplószerűbb, közbeszédyszerűbb egész költészete – olykor túlrészletező, szétfolyó is. Kibontott hasonlatai, könnyen átlátható metaforái valóban érthetővé teszik (...). Indulatot, haragot, felháborodást, dühöt tükröztetnek versei, magábaszállást, önmarcangolást, mélybe szállást hiába keresnénk nála.” Vö.: Szabolcsi: *Kész a leltár. József Attila élete és pályája IV*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1998. 911.
- 48 *Föld, Föld!...*: 178.; *Napló 1968–1975*: 283.
- 49 *Ami a Naplóból kimaradt 1950–1951–1952*: 164.
- 50 Uo.: 254. – Ez utóbbi két citátum is bizonyossá teszi, hogy a *Rómában történt valami* egyik fejezete (27–38.) Illyést, *Egy mondat a zsamokságról* című versét (és Németh Lászlót) perszifálja.
- 51 Vö.: Bodri Ferenc: *Mérgőzés ebéd után*. Fenyő Miksa és Márai Sándor vitája Illyés Gyula körül. In: *Forrás*, 1992/2. 56–69.
- 52 *Napló 1958–1967*: 219–220.
- 53 E passzust idézi Bodri Ferenc: i. m. 65–66.
- 54 Lásd: Illyés: *Naplójegyzetek 1973–1974*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1990. 124–126.
- 55 *Napló 1968–1975*: 190–191.
- 56 Illyés: *Naplójegyzetek 1961–1972*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1989. 190–195., 200–208., 220.
- 57 Illyés: *Naplójegyzetek 1973–1974*: 352–353.
- 58 *Napló 1984–1989*: 177–178.
- 59 Uo.: 45.